

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ

ՎԵՐԱԿԱՆ ԲԱԳՐԱՅԻՆՆԵՐԸ ԺԱՊԱՐԻՍՏԵՐ*

Յետադայ ուսումնասիրութեան լաւագոյն հասկացողութեան եւ Բագրատունեայ՝ Պարսից տէրութեան վերջին ժամանակներէն մինչեւ թագաւորութեան վերահաստատումը՝ Հայոց պատմութեան մէջ խաղացած նշանաւոր գերին լուսաւորմանը համար, օգտակար համարեցայ կանխաւ անոնց հին պատմութեան վրայ ակնարկ մը անել եւ այն՝ կարեւոր վիպաթիւններով հաստատուած եւ քննադատօրէն ճշգրտած՝ ճիշդագոյնութեան ձեւի տակ, որ Բիւզանդական պատմութեան ալ գուցէ կրնայ նպաստել, եւ յոսամ թէ կարեւոր բան մը աւելնալ չէ վերկած:

Վերջերք գարու վերջերին յաւաք գարմանայի կերպով Բագրատունեայ վրայ շատ քիչ խօսք կ'ըլլայ Հայ պատմութեան մէջ, իմ գիտածս համաձայն այդ զարմին մինչեւ այն տարին յիշուած ներկայացոյցիներէն հետեւեալներն են:

«Իշխանն թագապալ» իշխանութեանն ուսպետութեան, կը յիշէ Ագաթանգեղոս (Վնեւտ. էջ 596) այն իշխաններու թուոյն մէջ, որոնք Ս. Գրիգորի ուղեկցեցան, երբ կեսարիա կ'երթար ձեռնադրուելու: Դմանապէս Հայ «Թագապի աւելեւ», Տրդատ թագապալին հետ կայսեր քաղցող աւագանւոյն դասին մէջն է (Ագաթ. 650): Երկու աւագանն ալ Արեւիզ տան եւ Մարզպետութեան իշխաններէն ետքը ինքնուրպէն կը կարգուի. տես իմ՝ Eranšahr գործս, էջ 165 եւ յշ.:

Բաւարդ Բագրատունի, Սասնեանի, Մագթեթայ թագաւորին գէտ մղուած պատերազմին մէջ՝ Վաշէ սպարապետին նիգալակիցներէն մին, խոսքով Բ. ի ժամանակ. Փաւստ. Բուգ. Գ. ԳԼ. Ի. էջ 17: Ժամերս մը (նոյնը), «Մեծն իշխանն սպարապետութեան, կը յիշուի այն իշխաններու հետ, որոնք Ներսէս կաթողիկոսի ուղեկից եղան, երբ ձեռնադրուելու կ'երթար կեսարիա: Փաւստ. Դ. ԳԼ. Դ. էջ 72: Ագաթանգեղոսի նման հօս ալ Մարզպետութեան մեծ իշխանէն՝ Հայր՝ անմիջապէս ետքը կու գայ Բագրատունին:

Մանուէլ Մամիկոնեան Պապ թագաւորի կրտսեր որդւոյն անշախհաս Վաղարշապէին հետ կ'ամուսնացնէ՝ զգուշոր առիթով Բաբարոսնայի Սպիւր գաւառէն, որ թագաւորքն թագապալակէ ինչպէս ի բնեւ ազգին թագաւորութեան արշալուկէն՝ Փաւստ. Եւ, ԳԼ. ԽԴ (յ.թ. 382ին): Քանի որ Բաբարոսով ցեղին անունն է որ կը կրկնուի միշտ,

* Աստիճակ յօդուածս Պրոֆ. Մարկուարտի հայոց Պատմութեան վերաքննել ուսումնասիրութեանց երկրորդ մասն է. գործածները ընտելոր Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge ուսումնասիրութեան շրջորդը Exkursus կը կազմէ (էջք 391-465) զոր յարգ. Ուսուցչապետը մասնատորակէ «Հանդէս» յամար հիմնապէս քաղեցողներու համաթիւնն ունեցու. ուրախ ենք որ նորոթիւններ պիտի կարծանք հաղորդել մեր ընթերցողներուն:

ՆՍՐԱ. ՀԱՄԻՆ.

անեակ առմամբ այս բոլոր իշխաններն ալ անանուն են: Որովհետեւ Փաւստոս ամենէն վերջը յիշուած Ասպետիկ՝ անուն մը չի տար. միւս կողմանէ սակայն այդ անձը աւանց անուան չէր կրնար մնալ պատմութեան մէջ, կեղծ Մովսէս զայն կը մկտէ յետնադարեան հոմանուն մարդկանց անուամբ՝ Սահլ (Գ. ԽԱ. էջ 231, ԽԳ. 234) եւ զայն Պարսկա-Հայաստանի թագաւոր Խոսրով Գ. ի սպարապետ կ'ընէ, Գ. ԽԴ.—ԽԶ, ԵՄԱ.

Տիւրք, իշխան Բագրատունեայ, Եղիշէ, էջ 160, հմտ. 127, Դ. Փարսեցի էջ 67 (Տի. 1904):

Սահլ Աղեղ, Բագրատունեայ տէր, սպարապետ Լայիկէն՝ Մամիկոնեանց իշխանն եւ Հայոց սպարապետէն՝ Վահանէ, 481ին մարտահաճութեան իշխանութիւնը կ'ընդունի. Դ. Փ. էջ 121, 122, 125—129, 134 եւ 482ին կ'իյնայ Դ. էջ 135, 141:

Սղեղեղ տղեղ յերեւան կու գայ այն աղետականայ մէջ, որոնք եպիսկոպոսաց հետ ի միասին Բագրէն կաթողիկոսի սիրտգական նստմար հրատարակիցին կաւատի 18րդ տարին (506/7) Գիրք Թղթոց 42:

Անոնցմէ զատ կարծեմ թէ Բագրատունիները կը յիշուին նաեւ 539ին. վասն զի Δαπειτανοίներու (այսպէս կարգաւ Δαπειτανοί) հզոր եւ բազմանդամ ցեղով, որ ինքզինքը ի սկզբան պատրաստ ցուցցոց հռոմէական Սիտաս զօրավարին միանալու (καὶ οὖ τὸ τῶν Ἀπειτανῶν [կարգաւ Ἀπειτανῶν] καλοῦμένων γένος, μέγα τε ὄν καὶ πολυάνθρωπον, προσπαρεῖν ἡδὲλα Ἀρσινόη. Pers. II, 3, p. 160, 7—9), բայց վերջէն անյաւաղ միջադեպներով՝ Հռոմէացոց թշնամոյն կողմէ ձուլեցաւ, միայն ապաւնութեան իշխանութիւնը կրնայ հասկցուիլ, այսինքն Սպիւրի մէջ Բագրատունեայ ժառանգական իշխանութիւնը: Եւ թէ Սպիւր գաւառը Բագրատունեայ զիջաւոր քերթին՝ Բարեբղի հետ, Յուստինիանոս ժամանակ Հռոմէացոց ձեռքն էր բոլորովին բացայայտ կ'իմանանք Պրոկոպիոսէն De aedif. III, 4, p. 253, 15

Չ. գարու պատմութեան ամենեւին Հայ աղբիւր չունենք: Սերեթի Պատմութեան, որ կը սկսի Որմիզդ Դ. ի գահընկեցութեամբը եւ խոսքով Բ. ի գահակալութեամբը, վերադառն լոյս կը ծագի պատմութեան մէջ:

1. Մնատ Բագրատունի՝ կայսեր (Մարկի) Թրակիայի համար սահմանուած 1000 սպառազներէն կը տանի, Սեր. 53. գաւառութեան եւ զրուխ յամի 590 Theophyl. Sim. 3, 8, 6 (Σουπάρτος): Սեր. 54, հմտ. Lebeau-St. Martin 10, 284 յշ., ի սկզբան որդեգիր կայսեր՝ Ալբրիկէ աքսորուելու. ք. գաւառապետութիւն, Սեր. 55. խոսքով թագաւորէն Վրկանից մարզպան կը կարգուի, Սեր. 59—62. կը նուաճէ Տապարաստանը, Սեր. 63. խոսքով եւ ինքեղ տարին արքունիք կը կանչուի (596, 97), Հայաստան կ'երթայ, Սեր. 64. ութ տարի Ալբրիկից մարզպանութեան կ'ընէ:

Արեւելէ կը կանչուի եւ Խոսրով-Հնամէ կ'անուանուի, Բուշանայ գէտ կը ղեկուի եւ կը յաղթէ անոնց, սակայն իր բանակը կը շահիւնի

ՄԻՆԵՐԻ Թ ԴԱՐՈՒ ՍԿԻՋԲԵՆ Զ ԴԱՐՈՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԻՆ ԳԱԳՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մանուկ

Սմբատ Ա. Բագրատունի, Խաչուր-Շնորհապետ, Զ. Շնորհապետի Զարգույն + 616/17 1)

Աշոտ (Ա.) Ստեփան

Գաղ 594/95 2)

Մանուկ, Մանուկապետ

Գրգուր (Գ.) Ստեփան

Սմբատ Բ., Լազար, Գրգուր

Համանապետ Բ. Թաթևապետ (Բ.)

Աշոտ (Ա.) Ստեփան ? 4)

Սմբատ (Գ.) Բագրատունի, Տեղ Գրգուրից

Ինչպե՞ս Զարգույն ? 5)

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ Բ., Լազար, Գրգուր

Համանապետ Բ. Թաթևապետ (Բ.)

Աշոտ (Ա.) Ստեփան ? 4)

Սմբատ (Գ.) Բագրատունի, Տեղ Գրգուրից

Ինչպե՞ս Զարգույն ? 5)

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Սմբատ (Գ.) Ստեփան

Աշոտ (Գ.) Ստեփան
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ
Գրգուրից Բ. Թաթևապետ

Աշոտ (Գ.) Ստեփան

Թուրքերեն (615/16), Սժբ. 64—66, Սմբատ նոր բանակ մը կը գումարէ, Բուշանաց Լեփթադան թագաւորին կը յաղթէ եւ վաճառէ Տոխարուստային, գումար կը հրաւիրուի, Սժբ. 66—68, Տէրութեան երրորդ նախարարն է, կը նախագահէ Տիգրանին Սինդիկին 615ին, Սժբ. 121, 123. Սա. Աստղիկ էջ 95—6 (տպ. Ս. Պեարս.): Կը մեռնի Խորոզմիշ 23րդ տարին (616/17), Սժբ. 68 եւ Գոգոզիտ գաւառին Դարինը գիւղը կը թաղուի:

2. Սժբ. 56:

3. Մատուռակ Խորոզմիշ (596ին), Սժբ. 63, Զաւորէն—Խորոզմիշ տիրոջն կ'ընդունի 616/17, Սժբ. 67/8: Կաւառ Բ.էն Լայոյց մարզպան կը կարգուի, Սժբ. 97, առհասարակ կը մնայ Արաղաստակոյն իշխանին խոռոխ—Ումիդի եւ անոր որդւոյն Ռոստամի, Նմանապէս Միթէճ Գնուէիին, Սժբ. 101/2, Ռոստամի եղբոր Դարեքսպետէն՝ իր որդիներով՝ Տարսն կը փախչի եւ անկէ առ կայսր ի կատարան հրաւիրուի, Լեւոնիկի դէմ՝ կը գաւառանէ 635ին եւ Ափրիկէ կ'արտօրի, Սժբ. 102, Նարնիզ մահաւորէն յառաջ կ'ընտելանք իր որդիին՝ որ ետ կանչէ Ասպետը եւ իւր նախկին աստիճանին մէջ հաստատուի, Սժբ. 108 (641ին), Կատանդին Լեւոնիկի եղբորդիին՝ Թեոդորոս Ուշատունցոյ աղալանայ փայլ կը կատարէ զայս, Սժբ. 114: Կախին աստիճանին մէջ կը հաստատուի 645/46, Տաւր կը փախչի, Սժբ. 115, Կիրակապաղա եւ իշխան Լայոյց կ'անուանուի, բայց զեռ. տուշութեանը շկատաբուսմէ կը մեռնի եւ Գարինքի մէջ կը թաղուի Տորք պէս, Սժբ. 116:

4. Սժբ. 98. Քրիստափոր կամ Ռուդիկոսը՝ «բաղում խափում թիւն յուսնայ եւ արկ սուր ի մէջ ընդ Ասպետ (Վարապետի) եւ ընդ եղբայր իւր շարախաւութեամբ», Այս եղբայրը չի կենար Նոյնացուի Սմբատ Ասպետի՝ մեծ Սմբատ Խորոզմիշ—Շնուշի որդւոյն եւ Մանուէլ Մաղխորոսի փեսային հետ, Սժբ. 136, որ շքապաշտ Սմբատ Խորոզմիշ—Շնուշիին թոռն նկատուելու էր, տես Բ. 6: Գուցէ սակայն կրնայ Նոյնացուի Վարապ—Սահակայ՝ Սմբատ Բագրատունւոյ Տորք հետ, Սժբ. 117, տես Բ. 5:

5. Երբ Իսմայէլացիք 643ին Արմափք բերդը պաշարեցին, բերդարեւելներ Գարինքը Սմբատ Բագրատունւոյն՝ Վարապ—Սահակայ որդւոյն մարդ ղրկեցին զԵնուշիին խնդրելու համար, Սժբ. 117:

«Ի սորա յառաջնութեամբ իշխանութեանն եւ ի քանն եւ հինգ ամի Կատանդին կայսր, որ էր Թուռն Լեւոնիկի, սկստա զորս գումարել ի վերայ աշխարհին Լայոյց իշխանին Տաւրկաց (Մուսահայ): Ազգ եղև առ Թագաւորս Կատանդին բանն եւ հրամայեց զգործարին, որ ի կողմանս Կիլիկիոց» ելանել ընդգէմ նոցա: Ընկենայր եւ զիշխանին Թեոդորոս յիշխանութենէն ժամն ննդուցեալն, զոր արտաւան զորավարս Պառկապէս, եւ փոխանակ նորա կառուցանէր զՍմբատ ամի ի տուցէ Բագրատունւնաց, եւ աւարդը ընդ զգորավարին իւրում: Գրեւր եւ առ Թեոդորոս Ուշատունցի, որ յառաջ իշխանն էր, եւ առ՝ Եւլ ընդ մեզ ի պատերազմ զորք որ ընդ ձեռամբ քո է, եւ ոչ կամեալ նա ելանել:

Գրեւր գարնեալ երկրորդ անգամ. 'Եթէ ոչ ելցես ընդ մեզ ի վերայ հինիս, ի դառնալն մերում պարեն' Ընկնայր զառուի լայ յաղգատուց մերմէ, Որոյ երկուցեալ ի սպառնալանցն՝ հանդերձեր զզրի իւր զվարդ երթալ ընդ իշխանին Սմբատայ եւ տայր հրաման ննդութիւնս առնել սիրելեացն եւ միարանիլ ընդ թշնամեացն: Որոյ երթեալ առ զգորավարն Ենուշաց չուեցին ի կողմանս Աւարդը եւ անցին ընդ զամի (ՇՅՄՂԱ) Եփրատայ: Եւ մատուցեալ որդւոյն Թեոդորոսի առ զգորավարն՝ խնդրէր զինքն կարգել պահպանել նուակալութեան եւ նորա հրամայեալ նմա պահել զեկել զովմն:

Եւ իբրեւ բարեցեցին ընդ միմեանս պատերազմաւ, եւ անկան յերկրորդ կողմանցն հարուածք, գարնեալ զորացան զորքն Տաւրկաց, եւ հարստաւ կան արարին զԵնուշն Ենուշաց յաւուր մեծ շաքաթուն Զատիկ: Իբրեւ ետես որդին Թեոդորոսի անցանիւր յայնկայս գետոյն, եւ հաստեալ կորեաց զարս կամջին, զի մի ապրեացին փախտեալքն: Եւ նոցա ի մէջ արարեալ զզորն Ենուշաց՝ զմանս գահալէճ առնէին, եւ ամենը զերմառ փախտեալ յաշխարհն Ենուշաց: Եւ յայնձհանէ լքաւ սիրաւ արքային Ենուշաց, զի գիտաց թէ՛ ի Տեառնէն ի խոտորումն իշխանութեանն նորա, եւ ոչ եւս յաւել ելանել ի վերայ Իսմայէլի:

Իսկ իշխանն Իսմայէլի զէր հրովարտակ յաշխարհն Լայոյց՝ 'Եթէ ոչ հարկեալիք ինձ, եւ ոչ անկէլիք ընդ լծով նուաղութեան իմոյ, ի սուր սուսերի մաշեցիք զամենեանս, Յայնժամ ժողովալք ի միասին Բահանայպետն Լայոյց՝ Կերտէն շինող (եկեղեցւոյն) սրբոյն Գրիգորի, եւ իշխանը եւ նախարարը աշխարհին, յանձին կալան հարկել բռնութեան Իսմայէլացւոյն: Երորդ խնդրեալ պատանդս տային երկուս ի նախարարացն Լայոյց զԳրիգոր ի Մամիկոնեան տանէ, եւ զՄԲԵԱՄ ի Բագրատունին ի տանէ: Եւ տարեալ զնոսա առ իշխանն Տաւրկաց Մուսահայ, հատին ի վերայ աշխարհին Լայոյց հարկն 500 գահական ի միում ամի հասուցանել նոցա, եւ աներկիւղ մնալ ի բնակութեան իւրեանց:

Իսկ յերկրորդում ամի իշխանութեանն (662/3) Մուսահայ կողմ զԳրիգոր եւ զՍմբատ, որ էին պատանդք ի գրանն արքունի, եւ տայր Գրիգորի զպատիւ իշխանութեանն Լայոյց, եւ առաքել զնոսա բաղում մեծաբանք յաշխարհն Լայոյց, եւ եղև բաղում խաղաղութիւն յաւուրս նորա իշխանութեանն, Ղեւնդ, ԳԼ. Դ, էջ 31—34:

Ասկէ Մուսահայ Սա. Աստղիկ էջ 122:

Առաջինկայ պատմութիւն տեղիս տեղիս ժամանակագրական վերկայանք սնդի: Արդէն Մուսահային առաջին տարին, որ Կատանդինը 25րդ տարւոյն համազօր կը գրուի, չի համանալիք, ժամն զի Մուսահային առաջին տարին էին՝ 41րդ տարին (6 Մայիս 661—24 Ապրիլ 662) Կիւսայ, մինչդեռ Կատանդինը 25րդ տարին 666ին կը համապատասխանէ: Պրոնկոպիտի՝ յառաջին զգորավարին Մարգարէայիքը զով կրած պարտութիւնը, որուն յանցանքը Թեոդորոս Ուշատունցի կը վերագրեն Յոյքը, Կատանդինի մեղաւորները տարինն (651/52) յա-

